

Aleksander Smoliński*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

MILITARNE ASPEKTY ODZYSKANIA NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ POLSKĘ

W wyniku trzech rozbiorów wieloetnicznej, wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów na 123 lata z mapy Europy zniknęło niepodległe państwo polskie. Nieco dłużej, choć z pewnymi przerwami¹, przetrwały jednak polskie siły zbrojne, które od epoki Księstwa Warszawskiego, formalnie, po czasy nam współczesne² nazywane są Wojskiem Polskim. Po upadku potęgi napoleońskiej Francji oraz napoleońskiego porządku w Europie, a co za tym idzie – zniknięciu zależnego od cesarza Francuzów Napoleona I Księstwa Warszawskiego, w wyniku postanowień zakończonego w 1815 r. Kongresu Wiedeńskiego powstała pewna forma polskiej państwowości: Królestwo Polskie. Było ono jednak integralną częścią Cesarstwa Rosyjskiego³. Jednym z wyrazów jego autonomii było istnienie Wojska Polskiego posiadającego własną organizację, komendę, mundury i sztandary. Podobnie jak Królestwo Polskie, przetrwało ono jednak tylko do października 1831 r., czyli do momentu ostatecznego upadku Powstania Listopadowego i likwidacji narodowej armii. Od tego momentu aż do czasów I wojny światowej Naród polski nie posiadał żadnych własnych narodowych regularnych formacji zbrojnych. Działo się tak, choć w okresie Wiosny Ludów, wojny krymskiej z lat 1853–1856 oraz Powstania Styczniowego powstawały polskie formacje wojskowe, które jednak, jak to było w latach 1863–1864, bądź nie posiadały charakteru regularnego, bądź też – jak to miało miejsce choćby

* **Aleksander Smoliński** – prof. dr hab., pracownik Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W swoich badaniach zajmuje się tematyką szeroko rozumianej wojskowości.

¹ Nie wolno tutaj zapominać bowiem o dziejach będących na żołdzie włoskim lub francuskim Legionów Polskich we Włoszech i Legii Naddunajskiej oraz późniejszej Legii Polsko-Włoskiej, z której utworzono następnie Legię Nadwiślańską, a także o wcielonej ostatecznie do Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego Legii Północnej.

² Oczywiście obecnie w związku z zupełnie inną strukturą sił zbrojnych, która nie uwzględnia już istnienia broni głównych, nazwa ta obejmuje jedynie współczesne wojska lądowe, przy czym niekiedy, szczególnie w języku potocznym, odnoszona jest także do wojsk lotniczych i wojsk obrony powietrznej kraju.

³ Szerzej na ten temat zob. choćby: W. Bojarski i in., *Historia ustroju Polski na tle powszechnym*, Toruń 1981; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.

podczas Wielkiej Wojny z lat 1914–1918, choć były regularne, to jednak nie podlegały jedynie władzy politycznej instytucji niepodległego państwa polskiego, lecz zależały przede wszystkim od uczestniczących w tym konflikcie europejskich mocarstw. W ten sposób pomiędzy jesienią 1831 r. a późną jesienią 1918 r. nie było żadnych formacji Wojska Polskiego zależnego wyłącznie od polskich, narodowych oraz niepodległych ośrodków politycznych i realizujących wyłącznie polskie interesy narodowe.

Pomimo to powolny proces umacniania się polskich aspiracji i dążeń niepodległościowych oraz odradzania się namiastki sił zbrojnych rozpoczął się już w przededniu wybuchu I wojny światowej, kiedy to w znajdującej się w zaborze austriackim Galicji, za zgodą i przyzwoleniem zaborcy, powstały pierwsze polskie organizacje paramilitarne, mianowicie Związek Strzelecki, Towarzystwo Strzelców, Polskie Drużyny Strzeleckie oraz Drużyny Bartoszewskie, Drużyny Podhalańskie i Drużyny Towarzystwa imienia Kościuszki. Nie wolno też zapominać o Skautingu i Sokolich Drużynach Polowych⁴. Te dwie ostatnie organizacje, choć w nieco odmienny sposób, działały także w zaborze pruskim⁵.

Natychmiast po wybuchu wojny poczęły powstawać polskie formacje wojskowe walczące przy boku armii zaborczych. Warto też pamiętać, że w ich szeregach przez całą wojnę służyło też mnóstwo wcielonych do nich Polaków obywateli Cesarstwa Niemieckiego⁶ oraz Austro-Węgier⁷ i imperium

⁴ Szerzej zob. chociażby: W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 2010 (wyd. 1: Warszawa 1935); H. Bagiński, *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935; D. Dudek, *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994; J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997; W. Potkański, *Ruch narodo-wo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002, a także: W. Nekrasz, *Harczerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914–1921. Część druga*, Warszawa 1931.

⁵ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: T. Powidzki, *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokolów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934; A. Bogucki, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997; J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002.

⁶ Szerzej zob. choćby: R. Kaczmarek, *Polacy w armii kajzera na frontach pierwszej wojny światowej*, Kraków 2014.

⁷ Obszerniej zob. chociażby: J. Rydel, *W służbie cesarza i króla. Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868–1918*, Kraków 2001; M. Baczkowski, *Ilu Polaków walczyło w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej?*, w: *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014, oraz: *Materiały VI Międzynarodowego Symposiumu Biografistyki Polonijnej. Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*, pod red. A. Judyckiej i Z. Judyckiego, Toruń 2001; *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, pod red. L. Michalskiej-Brachy i M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.

Romanowych⁸. Jako pierwsze przy boku Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej, głównie w oparciu o wymienione wcześniej działające wtenczas w Galicji formacje paramilitarne, powstały późniejsze Legiony Polskie, które w toku wojny od 1 Kompanii Kadrowej⁹ rozrosły się do trzech złożonych z sześciu pułków piechoty¹⁰ brygad oraz do dwóch pułków ułanów¹¹ i pułku artylerii

⁸ Szerzej zob. choćby: T. Radziwonowicz, *Polacy w armii rosyjskiej (1874–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Warszawa) 1988, tom XXX; A. Dobroński, *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976; tenże, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Warszawa) 1979, t. XXII; M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008; S. Czerep, *Wyżsi dowódcy polskiego pochodzenia w Armii Rosyjskiej w latach 1914–1917. Absolwenci Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego*, w: *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej...*; tenże, *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014. Ponadto zob. także: G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001, oraz: *Materiały VI Międzynarodowego Sympozjum Biografistyki Polonijnej. Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność...*; *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”...*, a także: J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, Kielce 2013.

⁹ Zob. J.M. Majchrowski, *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2004 (wyd. 3 popr. i uzup.: Kraków 2014).

¹⁰ Przejściowo było nawet siedem legionowych pułków piechoty – szerzej zob. choćby: J. Sitko, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928; A.J. Borkiewicz, *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)*, Warszawa 1929; A. Lewicki, *Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; K. Bąbiński, *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; E. Skarbek, *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; C. Czajkowski, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1930; S. Pomarański, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1931; S. Wyrzycki, *2 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1992; D. Faszczka, *5 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1994; W. Markert, *6 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2001; tenże, *1 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2006; D. Kosiński, *4 Pułk Piechoty Legionów, 1915–1917. Organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2014, R. XV (LVI), nr 3 (249).

¹¹ Na temat ich dziejów zob. chociażby: A. Mniszek, K. Rudnicki, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1929; J. Karcz, W. Kryński, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1931; J. Smoleński, *1 Pułk Ułanów Leg. Pol. Beliny im. Józefa Piłsudskiego w dziejach odrodzonej kawalerii polskiej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej”. Kwartalnik historyczny (Londyn) 1964, t. 5, Nr 35; ibidem, A.J. Dąbrowski, *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich; Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*, praca zbior., Londyn 1987 (wyd. II: Warszawa 2008); J. Milewski, *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1993; J.S. Wojciechowski, *1 Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 1995; A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999; W. Gogan, *Szwoleżerowie Rokitniańscy. Dzieje 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Pelplin 2005.

polowej¹², a także licznych formacji służb, jak choćby medycznej¹³, uzupełnień (werbunkowej) i duszpasterskiej¹⁴. Tworzono je wyłącznie z ochotników, głównie z młodzieży. Stąd też miały one bardzo specyficzny kształt społeczny. Były bowiem formacją, w której służył największy w dziejach Wojska Polskiego procent mężczyzn ze średnim, a nawet wyższym uniwersyteckim wykształceniem cywilnym. Stąd też nie brakowało w nich pochodzących ze wszystkich trzech zaborów literatów, artystów malarzy, lekarzy, prawników czy inżynierów¹⁵. W ich szeregach, pomimo aktywnego uczestnictwa w walkach, kwitło więc także życie kulturalne¹⁶.

Legiony były zapewne najlepszą i najwartościowszą pod względem bojowym polską formacją wojskową, jaką podczas I wojny światowej udało się stworzyć przy boku armii zaborczych. Nic też dziwnego, że odrodzone w 1918 r. Wojsko Polskie aż do 1939 r. obficie nawiązywało do ich tradycji. Już w końcu 1914 r. liczyły one 11 000 żołnierzy. Jednak nawet w szczytowym okresie swojego rozwoju nie przekroczyły liczby 20 000 ludzi. Warto też pamiętać, iż legionieści byli jedynym nurtem niepodległościowym, który był opozycyjny praktycznie wobec wszystkich zaborców.

Ich krwawą epopeję¹⁷, po wcześniejszym przekształceniu w Polski Korpus Posiłkowy, zakończył kryzys przysięgowy z lipca 1917 r., związany z próbą for-

¹² Zob. choćby: G. Baumfeld, *Artylerii Legionów Pułk Pierwszy*, Kraków 1917 (wyd. 2 pod tytułem: *Artyleria Legionów. Pułk Pierwszy*, Oświęcim 2014); R. Lewicki, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Polowej Legionów*, Warszawa 1929; W. Chocianowicz, *Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów Józefa Piłsudskiego*, Londyn 1967; W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993; P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995.

¹³ Zob. chociażby: M. Dutkiewicz, *Służba zdrowia w Legionach Polskich w latach 1914–1917*, Piotrków Trybunalski 2009.

¹⁴ W.K. Cygan, W.J. Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko, krew i czyny moje!...”. *Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich*, Warszawa 1997.

¹⁵ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury zob. także: P. Hubiak, *Belina i jego ułani*, oprac. not biograficznych K. Stepan, Kraków 2003.

¹⁶ Zob. choćby: W. Wyganowska, *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994; W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999. Ponadto zob. również: *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć. Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia*, oprac. A. Roliński, Kraków 1989; *Rozkwitały pąki białych róż... Wiersze i pieśni z lat 1908–1918 o Polsce, o wojnie i o żołnierzach*, wybór, oprac. i wstęp A. Romanowski, Warszawa 1990; *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć... Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia*, oprac. A. Roliński, Kraków 1996; „Legiony to...”. *Piosenka i Pieśń Reprezentacyjna Wojska Polskiego*, praca zbior., Warszawa 2017.

¹⁷ W walkach poległo bowiem bądź zmarło w wyniku ran lub chorób około 2500 legionistów. Jednak wszystkie straty bezpowrotne – po wliczeniu zaginionych bez wieści, zmarłych w niewoli oraz części zmarłych poza szeregami Legionów Polskich – obejmują w sumie ponad 3000 nazwisk – szerzej zob. J. Cisek, K. Stepan, *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006.

mowania przez Niemców na ich podstawie *Polnische Wehrmacht*, czyli Polskiej Siły Zbrojnej¹⁸. Wydarzenia te, poza II Brygadą¹⁹, doprowadziły do rozbitcia byłych Legionów. Ostatecznie jednak wskutek dalszych wypadków żadna z formacji legionowych nie doczekała do jesieni 1918 roku²⁰. Jedynie Polska Siła Zbrojna, choć nieliczna, dotrwała aż do listopada tego roku i stała się jedną z pierwszych formacji odrodzonego wówczas Wojska Polskiego²¹.

¹⁸ Szerzej o przyczynach formowania i dziejach tej formacji, poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanej literatury, zob. również: S. Dąbrowski, *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Warszawa 1922; M. Wrzosek, *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej (1914–1918)*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, pod red. P. Staweckiego, Warszawa 1990.

¹⁹ Z powodu udziału w 1914 i 1915 r. w krwawych walkach w Karpatach Wschodnich nazywano ją też Brygadą Karpacką, a po kryzysie przysięgowym z 1917 r. – Żelazną Karpacką Brygadą. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: B. Merwin, *Legiony w boju 1914. II Brygada w Karpatach. Tom I*, Kraków 1915; tenże, *Legiony w boju 1915. II Brygada na Bukowinie i pograniczu Besarabii. Tom II*, Kraków 1915; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991 (wyd. 2: Warszawa 2007); P. Waingertner, *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003; A. Smoliński, *Udział II Brygady Legionów Polskich w walkach pod Kirlibabą w styczniu 1915 roku*, w: *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich (Aspectele istorice și culturale ale relațiilor polono-române)*, pod red. K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewskiej-Calistru, Suceava 2016; tenże, *Walki II Brygady Legionów Polskich pod Kirlibabą w styczniu 1915 r. Historia i pamięć*, w: *Mało znana I wojna światowa. Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim*, pod red. A. Smolińskiego, Grajewo 2017.

²⁰ Obszerniej o ich skomplikowanej i ciekawej historii zob. E. Quirini, S. Librewski, *Ilustrowana kronika Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1936; J. Rzepecki, *Sprawa Legionu Wschodniego 1914 roku*, Warszawa 1966; M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990; tenże, *Z dziejów zmagañ politycznych i zbrojnych o niepodległość Polski w latach 1908–1918*, Białystok 2013; M. Klimecki, W. Klimczak, *Legiony Polskie*, Warszawa 1990; W. Milewska, J.T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998; M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony to... Szkice z dziejów Legionów Polskich*, Białystok 1998; ciż, *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014; J. Konefał, *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999; tenże, *Do Ciebie, Polsko... Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 2008; J. Snopko, *Finał epopei Legionów Polskich 1916–1918*, Białystok 2008; *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz o ludziach Józefa Piłsudskiego*, pod red. W. Sienkiewicza, Warszawa 2008; J.T. Nowak, *Szlak bojowy Legionów Polskich. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu I Kompanii Kadrowej 1914–2014*, Kraków 2014; A.R. Kaczyński, *Życie codzienne żołnierzy Legionów Polskich podczas kampanii wołyńskiej 1916–1915 w świetle pamiętników żołnierskich*, Lwów 2014; A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 2018, a także: M. Drozdowski, *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017.

²¹ Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. również: F. Markiewicz, *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928; W. Gierowski, *Polska Siła Zbrojna w przededniu niepodległości*, Warszawa 1931; Z. Grabowski, *Polska Siła Zbrojna 1917–1918*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”. 1968–1988 w dwudziestą rocznicę powołania Muzeum, (Białystok) 1988; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005.

Warto też pamiętać, że z epopeją Legionów Polskich związany był cały szereg znanych i zasłużonych polskich dowódców wojskowych oraz działaczy niepodległościowych i państwowych, a także ludzi kultury, by wspomnieć tutaj choćby „Komendanta”, późniejszego Naczelnika Państwa, zwycięskiego Naczelnego Wodza z lat 1918–1920 i Pierwszego Marszałka Polski oraz wieloletniego Ministra Spraw Wojskowych i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych – Józefa Piłsudskiego²², czy też Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i Wodza Naczelnego podczas tragicznej kampanii jesiennej 1939 r. – marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza²³, oraz generałów broni Kazimierza Sosnkowskiego²⁴ i Władysława Sikorskiego²⁵, a także generała dywizji i następnie premiera Sławoja Felicjana Składkowskiego²⁶ oraz kawalerzystę, byłego adiutanta Józefa Piłsudskiego, późniejszego dyplomata, poetę i tłumacza, czyli generała brygady Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego²⁷. Ponadto do grupy tej można zaliczyć również ministra spraw zagranicznych pułkownika artylerii konnej Józefa Becka²⁸.

²² Zob. chociażby: Z. Wójcik, *Rola Józefa Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości Polski*, Warszawa 1981; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Londyn 1996; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988 (wyd. 2: Warszawa 1990); W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.

²³ Zob: R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988; W.J. Wysocki, *Edward Śmigły-Rydz malarz i poeta*, Warszawa 1997; tenże, *Marszałek Edward Śmigły-Rydz. Portret Naczelnego Wodza*, Warszawa 2009; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk 1998 (wyd. 2: Pułtusk–Warszawa 2013).

²⁴ Zob. M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995; J. Kirszak, *Generał Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, Warszawa 2012, a także: L. Wyszczelski, *Generał Kazimierz Sosnkowski*, Warszawa 2010.

²⁵ Zob. R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; *Generał Władysław Sikorski 1881–1943*, praca zbior., Warszawa 2013.

²⁶ Zob. A. Adamczyk, *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001; M. Sioma, *Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005.

²⁷ Szerzej na temat tej niezwykle złożonej i ciekawej postaci zob. J.M. Majchrowski, *Ulubieniec Cezara. Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; tenże, *Pierwszy ułan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; M. Urbanek, *Wieniawa. Szwoleżer na pegazie*, Wrocław 2008 (wyd. 1: Warszawa 1991); W. Dworzyński, *Wieniawa. Poeta – żołnierz – dyplomata*, Warszawa 1993; T. Wittlin, *Szabla i koń*, Londyn 1996; M. Wołos, *Generał dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia wojskowa*, Toruń 2000; W. Grochowalski, *Ku chwale Wieniawy. W 120 rocznicę urodzin*, Łódź 2001; *Bolesław Ignacy Florentyn Wieniawa-Długoszowski*, pod red. N. Bujniewicz, Warszawa 2011.

²⁸ Obszerniej zob. *W rumuńskiej pułapce. Internowanie Józefa Becka i Edwarda Śmigłego-Rydza w dokumentach rumuńskich służb specjalnych*, wybór i oprac. dokumentów: M. Kornat i M. Morzycki-Markowski, wstęp M. Kornat, przekład dokumentów z j. rumuńskiego R. Janowska-Lascar, Gdańsk 2011; P. Samuś, *Minister Józef Beck. Dom rodzinny i lata młodości*, Łódź 2015; K. Wrzos, *O Piłsudskim i piłsudczykach. Piłsudski i piłsudzczy. Mar-*

Już w 1914 r. w składzie armii rosyjskiej powstała kolejna polska formacja wojskowa, a mianowicie Legion Puławski²⁹, który jednak wskutek niechęci rosyjskich władz państwowych oraz wojskowych rosyjskich szybko przemianowano na drużyny *opołczenia*, czyli inaczej pospolitego ruszenia³⁰. Początkowo bowiem Rosjanie, w przeciwieństwie do władz Austro-Węgier, nie mieli w sprawie polskiej żadnego realnego i pozytywnego programu politycznego. Mimo to w wyniku napływu ochotników szybko rozrosły się one do rozmiarów polskiej brygady strzelców, którą po Akcie dwóch cesarzy z 5 listopada 1916 r., wskutek zmieniającej się sytuacji politycznej w sprawie polskiej, poczęto przeformowywać w Polską Dywizję Strzelców.

Gwałtowną zmianę sytuacji Polaków służących dotychczas w armii rosyjskiej oraz zmianę stosunku władz rosyjskich do sprawy polskiej przyniosła rewolucja lutowa w Rosji w marcu 1917 r., a następnie rozkład państwa oraz armii rosyjskiej i w końcu przewrót bolszewicki z listopada tego roku.

Po objęciu władzy w Rosji przez Rząd Tymczasowy w armii poczęły powstawać Związki Wojskowych Polaków, które po zjeździe, jaki miał miejsce w Petersburgu w czerwcu 1917 r., wyłoniły Naczelny Polski Komitet Wojskowy, tzw. Naczpól, z którego następnie wyłoniono Polski Wojskowy Komitet Wykonawczy³¹. W wyniku jego działalności rosyjskie władze wojskowe wyraziły zgodę na formowanie I Korpusu Polskiego złożonego z Polaków służących dotychczas w armii rosyjskiej. Stacjonował on na Białorusi i liczył trzy dywizje piechoty, trzy tworzące dywizję jazdy pułki ułanów³², dwie brygady artylerii, dywizjon artylerii konnej³³, pułk inżynieryjny oraz cały szereg innych drobniejszych formacji, w tym

szalek Edward Śmigły-Rydz. *Pułkownik Józef Beck*, przedmowa i oprac. nauk. P. Cichoracki, Łomianki [b.r.w.]; Płk Józef Beck (1844–1894): *żołnierz, dyplomata, polityk*, pod red. S.M. Nowinowskiego, Łódź–Warszawa 2017; a także przestarzałą już dzisiaj pracę: O. Terlecki, *Pułkownik Beck*, Kraków 1985.

²⁹ Właściwie istniały dwa legiony: Legion Puławski i Legion Lubelski.

³⁰ Zob. J. Rządkowski, *Pierwszy Legion Puławski (od Pakostawia do Zelwy – 19 V 1915–11 IX 1915)*, Warszawa 1925.

³¹ Zob. chociażby: A. Miodowski, *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004. Ponadto zob. także: tenże, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011.

³² Zob. choćby: A. Wojciechowski, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1929; W.S. Herkner, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Warszawa 1929; B. Dobrzyński, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Ułanów*, Warszawa 1929; L. Litewski, W. Dziewanowski, *Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1932; A. Dobroński, *Ułani Grochowscy*, Warszawa–Białystok 1992; tenże, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Pruszków 1993; A.C. Dobroński, K. Skłodowski, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917–1939. Dzieje i tradycje*, Suwałki 2008.

³³ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: A. Smoliński, *Dywizjon Konnej*

także służb. Na jego czele stanął pochodzący z dawnej armii carskiej generał Józef Dowbor-Muśnicki³⁴. Już w grudniu tego roku liczył on 1505 oficerów, 14 896 „bagnetów” i „szabel” oraz 5361 żołnierzy nielinowych.

Następnie w 1918 r., a więc już po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików, na Ukrainie³⁵ oraz na zapleczu rozpadającego się Frontu Rumuńskiego³⁶ przystąpiono do formowania kolejnych dwóch korpusów. Nie osiągnęły one jednak takiej liczebności jak wspomniany I Korpus Polski. Brakowało bowiem szeregowych. Jednocześnie żołnierze, którzy trafiali w szeregi wszystkich trzech korpusów, z reguły byli mocno zdemoralizowani wydarzeniami związanymi najpierw z rewolucją lutową, a następnie przewrotem bolszewickim³⁷.

Jak się wydaje, nieco lepiej pod tym względem było w przypadku Polaków cywili, którzy z różnych przyczyn, w tym także w efekcie ewakuacji przeprowadzonej przez władze carskie w 1915 r., znaleźli się na terenie rozległego imperium rosyjskiego³⁸. Także oni ochotniczo wstępowali do korpusów polskich w Rosji.

Kres istnienia Korpusów Polskich w Rosji nastąpił w 1918 roku. Jako pierwszy – mimo podporządkowania go zależnej od Niemców i rezydującej w Warszawie Radzie Regencyjnej oraz mimo zawartego 26 lutego tego roku porozumienia z dowództwem *Ober-Ostu* i wskutek kolejnych umów podpisanych z Niemcami 21 marca i 21 maja – swoje dzieje zakończył I Korpus Polski. W okresie od końca maja do 8 czerwca 1918 r. został rozbrojony i zdemobilizowany, a służący w nim dotychczas oficerowie i szeregowi odesłani na teren obydwu okupacji Królestwa Polskiego³⁹.

Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema”, (Toruń) 2002, R. XXXV, nr 21; tenże, *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów od momentu sformowania do demobilizacji (9 stycznia – 5 lipca 1918 r.)*, w: *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 2, pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2016.

³⁴ Po służbie w 1919 r., o czym niżej, w Wojskach Wielkopolskich oficer ten nie odegrał już żadnej znaczącej roli w dziejach odrodzonego Wojska Polskiego – szerzej na temat tej postaci zob. choćby: P. Bauer, *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Poznań 1988.

³⁵ Na Ukrainie próbowano organizować III Korpus Polski.

³⁶ Tam formowano bowiem II Korpus Polski.

³⁷ Oprócz części wcześniej oraz dalej cytowanej literatury zob. także: K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.

³⁸ Szerzej zob. choćby: G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007.

³⁹ Od lata 1915 r. cały obszar należącego do zaboru rosyjskiego byłego Królestwa Polskiego podzielony był bowiem na dwie okupacje: niemiecką i austro-węgierską. Szerzej zob. choćby: A. Chwalba, *Wielka Wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018.

W dalszej kolejności – po wcześniejszym połączeniu się z II „Żelazną” Brygadą dawnych Legionów Polskich⁴⁰ oraz po próbie zbrojnego oporu przeciwko Niemcom, czyli pod bitwie pod Kaniowem stoczonej 11 maja 1918 r. – akt kapitulacji podpisało dowództwo II Korpusu Polskiego. Jego żołnierze po złożeniu broni w znacznej części stali się niemieckimi jeńcami⁴¹. Dla strony niemieckiej starcie to było jedynie niewiele znaczącym epizodem wojennym, dla późniejszego Wojska Polskiego stało się natomiast ważnym symbolem i elementem jego tradycji⁴².

Nasłabszą liczebnie formację stanowił tworzony na Ukrainie, w niezwykle skomplikowanych warunkach politycznych, III Korpus Polski. Najlepiej zorganizowaną jego częścią była początkowo złożona głównie z jazdy i artylerii konnej Oddzielna Lekka Brygada III Korpusu Polskiego. W czerwcu 1918 r. w jej skład włączono także batalion strzelców oraz kolumnę samochodów pancernych. W ten sposób brygada ta skupiła wszystkie jako tako uformowane i zdolne do działań bojowych siły III Korpusu Polskiego. Jednakże w nocy z 9 na 10 czerwca tego roku oddziały Oddzielnej Lekkiej Brygady zostały otoczone przez jedną z węgierskich dywizji XXV Korpusu Armijnego Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej. W wyniku tej sytuacji 10 czerwca dowództwo brygady podpisało z dowództwem austro-węgierskim umowę o rozbrojeniu i demobilizacji Oddzielnej Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego. Służący w nim dotychczas oficerowie i szeregowi zostali odesłani na teren obydwóch okupacji Królestwa Polskiego⁴³.

Należy też pamiętać, iż przeciwnikami wszystkich wymienionych już polskich formacji wojskowych istniejących wówczas na Wschodzie, poza wspomnianymi

⁴⁰ Była to pozostałość dawnych Legionów Polskich, a następnie Polskiego Korpusu Posiłkowego, która protestując przeciwko umowie państw centralnych zawartej 9 lutego 1918 r. z hetmańską Ukrainą dnia 15 lutego tego roku przeszła front pod Rarańczą i połączyła się następnie z formacjami II Korpusu Polskiego. Szerzej zob. *Rarańcza. Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego*, praca zbior., Warszawa 1933; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, dz. cyt.

⁴¹ Część oficerów i żołnierzy zdołała jednak zbiec i tym samym uniknąć niemieckiej niewoli.

⁴² Szerzej zob. choćby: W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; L. Bełdowski, *Zarys historii wojennej 29-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; T. Makowski, *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; R. Leroch-Orlot, *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929; P. Zarzycki, *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.

⁴³ Poza tym w tym samym okresie istniały także inne polskie formacje wojskowe na Wschodzie: Oddział Polski w Odessie, Oddzielna Polska Brygada na Kaukazie oraz Pułk Strzelców imienia Bartosza Głowackiego w Moskwie. Szerzej na temat tych formacji oraz dziejów korpusów polskich w Rosji, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: J. Dobwor-Muśnicki, *Krótki szkic do historii 1-go Polskiego Korpusu. Część I*, Warszawa 1918; H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921; M. Wrzosek, *Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1968; A. Konopka, *Bezpieczeństwo sanitarne wojsk. Polskie formacje wojskowe w Rosji (1914–1917)*, Białystok 2011.

wcześniej Niemcami i armią austro-węgierską, byli także Sowieci oraz stworzona przez nich najpierw Czerwona Gwardia, a następnie Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona⁴⁴. Ponadto część z nich walczyła także z różnymi oddziałami ukraińskimi⁴⁵.

Dzieje polskich formacji wojskowych na Wschodzie byłyby niepełne, gdyby nie wspomnieć o tych, które walczyły wtenczas z Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną pod dowództwem sprzymierzonych⁴⁶. Do grupy tej należał Oddział Polski w Północnej Rosji, czyli „Murmańcy”, którzy do kraju powrócili dopiero jesienią 1919 roku⁴⁷. Nie wolno też zapominać o epopei dowodzonej przez generała Lucjana Żeligowskiego⁴⁸ 4 Dywizji Strzelców Polskich⁴⁹ oraz o walczącej na Syberii 5 Dywizji Strzelców Polskich. Wszystkie te formacje formalnie stanowiły część Armii Polskiej we Francji. Ta pierwsza z nich przez Rumunię do Polski dotarła dnia 15 czerwca 1919 roku⁵⁰.

⁴⁴ Szerzej zob. choćby: В. Солский, *1917 год в Западной Области и на Западном Фронте*, научный ред. С.Н. Хомич, Минск 2004; М.И. Мельтюхов, *Советско-польские войны*, Москва 2004.

⁴⁵ Obszerniej zob. chociażby: В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 р.* у 2 томах. Том 1, Львів 1998; *1918 год на Украине. Составление, научная редакция*, прадисловие и комментарии С.В. Волков, Москва 2001.

⁴⁶ Czyli brytyjskim lub francuskim, w ramach sił interwencyjnych w 1918–1919 r. walczących z bolszewicką Rosją.

⁴⁷ Szerzej o historii tej formacji, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. również: K. Rogaczewski, *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; H. Bagiński, *Piechota w Wojsku Polskim na Wschodzie*, w: *Księga chwały piechoty*, pod red. B. Prugara-Ketlinga, Warszawa 1937–1939; J. Krzyś, *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993.

⁴⁸ Na temat przebiegu kariery wojskowej tego oficera i generała zarówno w Wojsku Polskim, jak i wcześniej w armii rosyjskiej zob. choćby: T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski Niepodległej. Wydanie uzupełnione i poprawione*, Warszawa 1991; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994; D. Fabisz, *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007; A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012.

⁴⁹ Obszerniej na temat jej dziejów, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. T. Kawalec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921; S. Sokół, T. Wawrzyński, *4 Dywizja Piechoty 1919–1921*, w: *4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808–1994. Zarys dziejów*, praca zbior., Warszawa 1994; D. Radziwiłłowicz, *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*, Warszawa 1997; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, dz. cyt.; tenże, *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, w: *Od armii komputowej do narodowej. II: Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego, Toruń 2005.

⁵⁰ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: A. Smoliński, *Powrót do kraju oddziałów jazdy sformowanych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie w skład Wojska Polskiego – 1919 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Panczernej”, (Londyn) 1999, t. 25, nr 158; tenże, *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach*

Natomiast druga, po tragicznej kapitulacji przed bolszewikami na stacji Klu-kwienna podpisanej 10 stycznia 1920 r., w większości została rozbrojona i dostała się do rosyjskiej niewoli. Jedynie części żołnierzy udało się wydostać z okrężenia i na początku lipca 1920 r., w najgorętszym momencie wojny polsko-sowieckiej, poprzez Charbin, Suez i Gibraltar dotrzeć najpierw do portu w Wolnym Mieście Gdańsku, a następnie do Polski⁵¹.

Ostatnią i jednocześnie najliczniejszą polską formacją wojskową, która istniała podczas I wojny światowej, była Armia Polska we Francji⁵². Powstała 4 czerwca 1917 r., a więc już po rewolucji lutowej w Rosji i zmianie stosunku Rządu Tymczasowego do kwestii polskiej. Wówczas bowiem ukazał się dekret prezydenta Francji Raymonda Poincarégo o utworzeniu Armii Polskiej związanej sojuszem z państwami ententy. Jedną jej dywizją zdążyła także wziąć udział w walkach z Niemcami na froncie zachodnim⁵³.

W jej szeregach służyli liczni Polacy, którzy znaleźli się na terenie zachodniej Europy oraz ochotnicy Polacy z USA, Kanady⁵⁴ oraz innych krajów świata, a także Polacy jeńcy pochodzący z armii cesarskich Niemiec oraz z armii austro-węgierskiej. Głównym obszarem jej formowania była Francja, gdzie działał wówczas Komitet Narodowy Polski, na czele którego stał Roman Dmowski. Poza tym część oddziałów powstała również we Włoszech. Jeszcze raz przypomnieć tutaj należy, że formalnie w jej skład wchodziły też organizowane na terenie Rosji Oddział Polski w Północnej Rosji oraz 4 i 5 Dywizja Strzelców Polskich.

Wiosną 1919 r., gdy po zakończeniu formowania Armia Polska we Francji, na czele której stał były legionista generał broni Józef Haller⁵⁵, transportami

4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok, w: *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze. Materiały z sympozjum (Relații polono-române în istorie și cultură. Materialele simpozionului)*, praca zbior., Suceava 2010.

⁵¹ Szerzej na temat jej dziejów, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: J. Pindela-Emisarski, *Formacje Wojska Polskiego na Syberii*, Warszawa 1920; Z. Opustil, *Polskie formacje na Wschodzie*, Warszawa 1922; J. Rogowski, *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*, Poznań 1927; W. Scholze-Srokowski, *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930; M. Wrzosek, *Polskie formacje wojskowe podczas pierwszej wojny światowej*, Białystok 1977; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Olsztyn 2009.

⁵² Jej powstanie poprzedziło istnienie w ramach francuskiej Legii Cudzoziemskiej złożonego z Polaków Legionu Bojońskiego.

⁵³ Obszerniej, poza częścią dalej cytowanej literatury, zob. także: W. Jarno, *1 Dywizja Strzelców armii generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006.

⁵⁴ Szerzej zob. chociażby: T. Lachowicz, *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Warszawa 2007.

⁵⁵ Szerzej na temat tej postaci oraz jego wcześniejszej, ówczesnej i późniejszej kariery wojskowej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: I. Modelski, *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936; S. Aksamitek, *Generał Józef Haller. Zarys*

kolejowymi przez Niemcy wracała do kraju, w jej skład wchodziły dwa korpusy liczące w sumie sześć dywizji strzelców polskich⁵⁶, dwa pułki artylerii ciężkiej, 1 Pułk Czołgów⁵⁷ oraz lotnictwo⁵⁸ i liczne formacje służb⁵⁹. W ich szeregach służyło natomiast wówczas około 70 000 oficerów, podoficerów i szeregowców oraz urzędników wojskowych. Była to więc poważna siła, przy czym jej ogromną potencjalną wartość bojową podnosiło posiadanie nowoczesnego uzbrojenia, dobrego i kompletnego wyposażenia technicznego oraz doskonałe zaopatrzenie we wszystko, co było wtenczas niezbędne nowoczesnie zorganizowanej armii. Jednocześnie, co w warunkach polskich było wówczas istotną i trudno osiągalną rzeczą, była ona też odpowiednio i jednolicie umundurowana oraz obuta⁶⁰.

biografii politycznej, Katowice 1989; M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007.

- ⁵⁶ W każdej były trzy pułki strzelców polskich, pułk artylerii polowej, dywizjon kawalerii dywizyjnej oraz batalion inżynieryjny i batalion zapasowy. O kawalerii, czyli o szwoleżerach Armii Polskiej we Francji, zob. choćby: J. Grobicki, *Zarys historyczny organizacji kawalerii dywizyjnej w latach 1918–1921*, „Przegląd Kawaleryjski”, (Warszawa) 1926, R. III, nr 6 (16); A. Smoliński, *Szwolężerowie Armii Polskiej we Francji oraz ich zjednoczenie z krajową jazdą dywizyjną w 1919 r.*, „Grajewskie Zeszyty Historyczne Zapis. Materiały i Studia do Dziejów 9 Pułku Strzelców Konnych”, (Grajewo) lipiec-wrzesień 2001, z. 3; tenże, *Formowanie i genealogia wojennego 4 Pułku Strzelców Konnych oraz etaty jazdy dywizyjnej Wojska Polskiego w 1919 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, (Grudziądz) 2003, t. XV.
- ⁵⁷ Pułk ten posiadał wtenczas 120 nowoczesnych czołgów Renault FT-17, które aż do początków lat 30. były podstawowym sprzętem pancernym Wojska Polskiego. Szerzej zob. M. Piwoszczuk, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów*, Warszawa 1933; tenże, *1 Pułk Czołgów 1918–1920*, Oświęcim 2015; M.W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947*, Londyn 1971; a także: A. Jońca, *Renault FT-17/NC1/NC2/TSE, Renault R35/40, Hotchkiss H35/39. French tanks in the Polish Army*, Sandomierz 2009; W.J. Ławrynowicz, *Czołg Renault FT. Powstanie, budowa i użycie w boju na froncie zachodnim i w Polsce*, Oświęcim 2015.
- ⁵⁸ W sumie było to siedem eskadr liczących 98 nowoczesnych samolotów. Szerzej zob. *Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*, praca zbior. pod red. M. Romeyki, Warszawa 1933; J. Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Warszawa 1989; R. Bartel i in., *Z historii polskiego lotnictwa wojskowego 1918–1939*, Warszawa 1978; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wrocław 2009; M. Niestrawski, *Polskie Wojska Lotnicze w okresie walk o granice państwa polskiego (1918–1921). Tom I. Początki, organizacja, personel i sprzęt*, Oświęcim 2017.
- ⁵⁹ W sumie więc do Polski, poza formacjami wymienionymi w tekście zasadniczym, przybyło 18 pułków strzelców polskich, sześć pułków artylerii polowej (wraz z artylerią ciężką było to 88 dział ciężkich oraz 172 armaty polowe i 30 dział piechoty, a także 10 000 koni), trzy pułki kawalerii (szwoleżerów), 11 kompanii inżynieryjnych, pięć kompanii telegraficznych, dwie kompanie radiotelegraficzne, dwie kompanie kolejowe, 11 kolumn samochodowych, cztery kolumny taborowe, sześć kompanii sanitarnych, trzy szpitale polowe, siedem warsztatów artyleryjskich, jeden park artyleryjski, dwa kolumny parkowe, piekarnia polowa, 12 batalionów zapasowych, sześć zapasowych baterii artylerii, trzy zapasowe kompanie saperów oraz zapasowy szwadron kawalerii.
- ⁶⁰ Szerzej zob. choćby: *Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*, przew.

W efekcie tego po zjednoczeniu z krajowym Wojskiem Polskim formacje były Armii Polskiej we Francji były jednym z jego najwartościowszych komponentów⁶¹.

Kończąc ten wątek polskich dziejów wojskowych, nie należy też zapominać o roli kobiet, które podczas I wojny światowej obok mężczyzn, choć niezbyt licznie, również zaciągały się w szeregi Legionów Polskich. Zdobywały też dla nich, szczególnie w lecie 1914 r., ważne informacje o przeciwniku⁶². Znacznie większy natomiast był ich udział oraz rola, którą odegrały, służąc w szeregach tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej, także na obszarach Ukrainy oraz na terenach po 1917 r. opanowanych przez Sowiety, gdzie stanowiły istotny składnik polskiej służby wywiadowczo-informacyjnej i kurierskiej⁶³.

W taki sposób podczas I wojny światowej, pomimo braku własnego państwa, wyglądał polski wysiłek zbrojny, którego celem było odzyskanie Niepodległości

komitetu red. K. Rudolf, Warszawa 1929; Z. Kłoczewski, *Polska gospodarka wojskowa 1918–1939 (zarys systemu)*, Warszawa 1987; H. Wielecki, *Polski mundur wojskowy 1918–1939*, Warszawa 1995; W. Budzyński, *Stan umundurowania Wojska Polskiego w maju 1919 roku*, „Hetman”. Biuletyn Koła Miłośników Militariów Polskich im. Andrzeja Zaremby, (Nowy Jork) 1995, nr 3; K. Adamek, *Intendentura Wojska Polskiego 1918–1956*, Warszawa 1998; A. Smoliński, *Zaopatrzenie Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, w: *W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. Z. Karpusa, L. Kuka, N. Kasparka, Toruń–Olsztyn 2001; tenże, *Przyczynek do dziejów polskiego obuwnictwa wojskowego w latach 1918–1939*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, (Warszawa–Londyn) 2001, t. 10; tenże, *Mundur i barwy jazdy dywizyjnej oraz strzelców konnych Wojska Polskiego. Lata 1919–1939*, Grajewo 2012.

⁶¹ Szerzej na temat dziejów tej armii, oprócz części wcześniej cytowanej literatury, zob. również: W. Skarżyński, *Armia Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929; W. Gąsiorowski, *1910–1915. Historia Armii Polskiej we Francji*, Warszawa 1931; tenże, *Historia Armii Polskiej we Francji 1915–1916*, Bydgoszcz 1939; J. Sierociński, *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk gen. Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929; D. Radziwiłłowicz, *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*, dz. cyt.; W. Jarno, *1 Dywizja Strzelców Armii generała Hallera w latach 1918–1919*, dz. cyt.

⁶² Późniejszy Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski, wspominając po latach „kielecki” okres działalności Legionów Polskich z sierpnia 1914 r., napisał: Wielką jest zaiste zasługą [kawalerii – przyp. A.S.] Beliny i mego biura wywiadowczego złożonego prawie wyłącznie z kobiet, że mogłem wówczas posiadać dane o nieprzyjacielu. Opasałem wywiadami szerokie półkole dookoła Kielc [...]. Jeszcze bardziej ofiarnie [niż ułani Beliny – przyp. A.S.] pełniły służbę kobiety. Na furmankach tłukły się one samotnie po wszystkich drogach zataczając kręgi znacznie obszerniejsze niż jazda, bo sięgające do Warszawy, Piotrkowa i Dęblina – J. Piłsudski, *Moje pierwsze boje*, wstęp A. Garlicki, Łódź 1988, s. 29 (wyd. 1: Warszawa 1926).

⁶³ Obszerniej o tych kwestiach zob. choćby: *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, praca zbior. pod red. M. Rychterówny, Warszawa 1929; J. Gaul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914–1918*, Warszawa 2001; J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001; S.J. Jankowski, *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012.

narodowej i odbudowa całkowicie suwerennego państwa polskiego⁶⁴. W jego skład, wbrew temu, co niegdyś twierdzili historycy sowieccy, a później do 1989 r. także historycy polscy, trudno jest zaliczyć natomiast polskojęzyczne formacje wojskowe istniejące w latach 1917–1919 w Armii Czerwonej. Występowały one bowiem przeciwko Niepodległości Polski i wbrew oficjalnym hasłom propagandowym walczyły jedynie w interesie sowieckiej Rosji⁶⁵.

Warto więc pamiętać, że do odzyskania Niepodległości przez Polskę przyczyniła się nie tylko wyjątkowo korzystna koniunktura polityczna, będąca skutkiem klęski wojennej wszystkich trzech mocarstw rozbiornych oraz poparcia zwycięskich mocarstw, ale również wysiłek zbrojny Narodu polskiego, który jesienią 1918 r. umożliwił mu szybką budowę własnych, narodowych sił zbrojnych zdolnych do wywalczenia granic Rzeczypospolitej Polskiej i obrony jej świeżo uzyskanej Niepodległości.

Słowa kluczowe: *Rzeczpospolita Polska, I wojna światowa, polskie jednostki wojskowe w czasie I wojny światowej, Legiony Polskie, polskie siły zbrojne, polski korpus w Rosji, polskie wojsko we Francji.*

Summary

Military aspects of Poland's regaining of independence

In the study the Author tackled the complex issue of military aspects of Poland's regaining of independence, including various Polish military units existing during World War I and fighting on its many fronts. The aim of their existence was to establish an independent Polish state, which meant doing away with the results of three partitions that the Polish-Lithuanian Commonwealth had undergone in the late 18th century.

Keywords: *The Republic of Poland, World War I, Polish military units during World War I, the Polish Legions, Polish Armed Forces, Polish Corps in Russia, Polish Army in France.*

⁶⁴ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: J. Cygan, W.J. Wysocki, *Niepodległość była nagrodą. Polski wysiłek zbrojny w latach 1914–1921*, Warszawa 1999; oraz: *Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego*, pod red. A. Wesołowskiego, Warszawa 2008.

⁶⁵ Obszerniej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. również: T. Kaźmierski, *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935; a także: *KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty*, kolegium red.: J. Kowalski, F. Kalicka, S. Zachariasz, Wydział Historii Partii KC PZPR, Warszawa 1953; oraz: *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.)*, wybór i oprac. materiałów i dok. W. Pomykało, Warszawa 1957.

Bibliografia

Źródła:

Źródła publikowane:

- KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty.* Kolegium redakcyjne J. Kowalski, F. Kalicka, Sz. Zachariasz. Wydział Historii Partii KC PZPR, Warszawa 1953.
- Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego.* Praca zbior. pod red. A. Wesołowskiego, Warszawa 2008.
- Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.).* Materiały i dokumenty wybrał i opracował W. Pomykało, Warszawa 1957.
- W rumuńskiej pułapce. Internowanie Józefa Becka i Edwarda Śmigłego-Rydza w dokumentach rumuńskich służb specjalnych.* Wybór i opracowanie dokumentów M. Kornat, M. Morzycki-Markowski, wstęp M. Kornat, przekład dokumentów z języka rumuńskiego R. Janowska Lascar, Gdańsk 2011.

Wspomnienia:

- Dowbor-Muśnicki J., *Krótki szkic do historii 1-go Polskiego Korpusu. Część I*, Warszawa 1918.
- Piłsudski J., *Moje pierwsze boje.* Wstęp A. Garlicki, Łódź 1988.
- Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918.* Praca zbior. pod red. M. Rychterówny, Warszawa 1929.

Opracowania:

- Adamczyk A., *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001.
- Adamek K., *Intendentura Wojska Polskiego 1918–1956*, Warszawa 1998.
- A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć. Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia.* Opracował Adam Roliński, Kraków 1989.
- A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć... Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia.* Opracował Adam Roliński, Kraków 1996.
- Aksamitek S., *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989.
- Baczkowski M., *Ilu Polaków walczyło w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej?*, [w:] *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej.* Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014.
- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921.
- Bagiński H., *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935.
- Bagiński H., *Piechota w Wojsku Polskim na Wschodzie*, [w:] *Księga chwały piechoty.* Praca zbior. pod red. B. Prugar-Ketlinga, Warszawa 1937–1939.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.
- Bartel R., Chojnacki J., Królikiewicz T., Kurowski A., *Z historii polskiego lotnictwa wojskowego 1918–1939*, Warszawa 1978.
- Bauer P., *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Poznań 1988.
- Baumfeld G., *Artylerii Legionów Pułk Pierwszy*, Kraków 1917.
- Baumfeld G., *Artyleria Legionów. Pułk Pierwszy*, Oświęcim 2014.
- Bąbiński K., *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929.
- Bełdowski L., *Zarys historii wojennej 29-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997.

- Bojarski W., Justyński J., Kallas M., Łaszewski R., *Historia stroju Polski na tle powszechnym*, Toruń 1981.
- Bolesław Ignacy Florentyn Wieniawa-Długoszowski. Praca zbior. pod red. N. Bujniewicz, Warszawa 2011.
- Borkiewicz A. J., *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)*, Warszawa 1929.
- Budzyński W., *Stan umundurowania Wojska Polskiego w maju 1919 roku*, „Hetman”. Biuletyn Koła Miłośników Militariów Polskich im. Andrzeja Zaremby, (Nowy Jork) 1995, Nr 3.
- Chocianowicz W., *Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów Józefa Piłsudskiego*, Londyn 1967.
- Chwalba A., *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 2018.
- Chwalba A., *Wielka Wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018.
- Cisek J., Stepan K., *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006.
- Cygan W. K., Wysocki W. J., „Dla Ciebie, Polsko, krew i czyny moje!...” *Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich*, Warszawa 1997.
- Cygan J., Wysocki W. J., *Niepodległość była nagrodą. Polski wysiłek zbrojny w latach 1914–1921*, Warszawa 1999.
- Czajkowski Cz., *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1930.
- Czerep S., *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991.
- Czerep S., *Wyżsi dowódcy polskiego pochodzenia w Armii Rosyjskiej w latach 1914–1917. Absolwenci Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego*, w: *Mało znana Wielka Wojna. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2014.
- Czerep S., *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914–1917*, Białystok 2014.
- Dąbrowski S., *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*, Warszawa 1922.
- Dobroński A., *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976.
- Dobroński A., *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Warszawa) 1979, tom XXII.
- Dobroński A., *Ułani Grochowscy*, Warszawa-Białystok 1992.
- Dobroński A., *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Pruszków 1993.
- Dobroński A. Cz., Skłodowski K., *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917–1939. Dzieje i tradycje*, Suwałki 2008.
- Dobrzyński B., *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Ułanów*, Warszawa 1929.
- Drozdowski M., *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017.
- Dudek D., *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994.
- Dufurat J., *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001.
- Dutkiewicz M., *Służba zdrowia w Legionach Polskich w latach 1914–1917*, Piotrków Trybunalski, 2009.
- Dworzyński W., *Wieniawa. Poeta – żołnierz – dyplomata*, Warszawa 1993.
- Dziesięciolecie intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918–1928*. Przewodniczący komitetu redakcyjnego K. Rudolf, Warszawa 1929.
- Fabisz D., *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007.
- Faszczka D., *5 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1994.

- Garlicki A., *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988.
- Gaul J., *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914–1918*, Warszawa 2001.
- Gąsiorowski W., *1910–1915. Historia Armii Polskiej we Francji*, Warszawa 1931.
- Gąsiorowski W., *Historia Armii Polskiej we Francji 1915–1916*, Bydgoszcz 1939.
- Generał Władysław Sikorski 1881–1943*. Praca zbior., Warszawa 2013.
- Gierowski W., *Polska Siła Zbrojna w przededniu niepodległości*, Warszawa 1931.
- Gogan W., *Szwolężerowie Rokitniańscy. Dzieje 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwolężerów Rokitniańskich*, Pelplin 2005.
- Grabowski Z., *Polska Siła Zbrojna 1917–1918*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”. 1968–1988 w dwudziestą rocznicę powołania Muzeum, (Białystok) 1988.
- Grobicki J., *Zarys historyczny organizacji kawalerii dywizyjnej w latach 1918–1921*, „Przegląd Kawalerski”, (Warszawa) 1926, R.III, Nr 6 (16).
- Grochowalski W., *Ku chwale Wieniawy. W 120 rocznicę urodzin*, Łódź 2001.
- Herkner W. S., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Warszawa 1929.
- Hubiak P., *Belina i jego ulani*. Opracowanie not biograficznych K. Stepan, Kraków 2003.
- Jabłonowski M., Stawecki P., *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk 1998.
- Jagiello Z., *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005.
- Jankowski S. J., *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012.
- Jarno W., *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004.
- Jarno W., *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim, [w:] Od armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*. Praca zbior. pod red. M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2005.
- Jarno W., *1 Dywizja Strzelców armii generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006.
- Jędrzejewicz W., *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Londyn 1996.
- Jońca A., *Renault FT-17/NC1/NC2/TSF, Renault R35/40, Hotchkiss H35/39. French tanks in the Polish Army*, Sandomierz 2009.
- Kaczmarek R., *Polacy w armii kajzera na frontach pierwszej wojny światowej*, Kraków 2014.
- Kaczyński A. R., *Życie codzienne żołnierzy Legionów Polskich podczas kampanii wołyńskiej 1916–1915 w świetle pamiętników żołnierskich*, Lwów 2014.
- Karcz J., Kryński W., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Szwolężerów Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1931.
- Karwat J., *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002.
- Kawalec T., *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno-Kraków-Łódź 1921.
- Każmierski T., *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935.
- Kirszak J., *Generał Kazimierz Sosnkowski 1885–1969*, Warszawa 2012.
- Klimecki M., Filipow K., *Legiony to... Szkice z dziejów Legionów Polskich*, Białystok 1998.
- Klimecki M., Filipow K., *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014.
- Klimecki M., Klimczak W., *Legiony Polskie*, Warszawa 1990.
- Kłoczewski Z., *Polska gospodarka wojskowa 1918–1939 (zarys systemu)*, Warszawa 1987.
- Konefał J., *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999.

- Konefał J., *Do Ciebie, Polsko... Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 2008.
- Konopka A., *Bezpieczeństwo sanitarne wojsk. Polskie formacje wojskowe w Rosji (1914–1917)*, Białystok 2011.
- Korpalska W., *Władysław Eugeniusz Sikorski, Biografia polityczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988.
- Korzeniowski M., Mądziak M., Tarasiuk D., *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007.
- Kosiński D., *4 Pułk Piechoty Legionów, 1915–1917. Organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2014, R.XV (LVI), Nr 3 (249).
- Kozłowski W., *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.
- Kryśka-Karski T., Żurawski S., *Generałowie Polski Niepodległej. Wydanie uzupełnione i poprawione*, Warszawa 1991.
- Krzyś J., *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993.
- Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa*. Praca zbior. pod red. M. Romeyki, Warszawa 1933.
- Kulik M., *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865–1914)*, Warszawa 2008.
- Lachowicz T., *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Warszawa 2007.
- Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz o ludziach Józefa Piłsudskiego*. Praca zbior. pod red. W. Sienkiewicza, Warszawa 2008.
- Legieć J., *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874–1913*, Kielce 2013.
- „*Legiony to...*” *Piosenka i Pieśń Reprezentacyjna Wojska Polskiego*. Praca zbior., Warszawa 2017.
- Leroch-Orlot R., *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929.
- Lewicki A., *Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929.
- Lewicki R., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Polowej Legionów*, Warszawa 1929.
- Lipiński W., *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 2010.
- Litewski L., *Dziewanowski W., Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowickich*, Warszawa 1932.
- Ławrynowicz W. J., *Czołg Renault FT. Powstanie, budowa i użycie w boju na froncie zachodnim i w Polsce*, Oświęcim 2015.
- Majchrowski J. M., *Ulubieniec Cezara. Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.
- Majchrowski J. M., *Pierwszy ułan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Majchrowski J. M., *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2004.
- Makowski T., *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Markert W., *6 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2001.
- Markert W., *1 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2006.
- Markiewicz F., *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928.
- Materiały VI międzynarodowego sympozjum biografistyki polonijnej. Polacy i osoby polskiego pochodzenia w siłach zbrojnych i policji państw obcych. Historia i współczesność*. Praca zbior. pod red. A. Judyckiej, Z. Judyckiego, Toruń 2001.
- Merwin B., *Legiony w boju 1914. II Brygada w Karpatach. Tom I*, Kraków 1915.
- Merwin B., *Legiony w boju 1915. II Brygada na Bukowinie i pograniczu Besarabii. Tom II*, Kraków 1915.
- Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*. Praca zbior. pod red. L. Michalskiej-Brachy, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.

- Milewska W., Nowak J. T., Zientara M., *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998.
- Milewska W., Zientara M., *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999.
- Milewski J., *2 Pułk Szwoleżerów Rokitmniańskich*, Warszawa 1993.
- Miodowski A., *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004.
- Miodowski A., *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011.
- Mirowicz R., *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988.
- Mniszek A., Rudnicki K., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitmniańskich*, Warszawa 1929.
- Modelski I., *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936.
- Mordawski H., *Polskie lotnictwo wojskowe 1918–1920. Narodziny i walka*, Wrocław 2009.
- Nekrasz W., *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914–1921. Część druga*, Warszawa 1931.
- Niestrawski M., *Polskie Wojska Lotnicze w okresie walk o granice państwa polskiego (1918–1921). Tom I. Początki, organizacja, personel i sprzęt*, Oświęcim 2017.
- Nowak J. T., *Szlak bojowy Legionów Polskich. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu I Kompanii Kadrowej 1914–2014*, Kraków 2014.
- Opustil Z., *Polskie formacje na Wschodzie*, Warszawa 1922.
- Orłowski M., *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007.
- Pawlak J., *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Pestkowska M., *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995.
- Pindela-Emisarowski J., *Formacje Wojska Polskiego na Syberii*, Warszawa 1920.
- Piwnicki G., *Polscy wojskowi i zesańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.
- Piwoszczuk M., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów*, Warszawa 1933.
- Piwoszczuk M., *1 Pułk Czołgów 1918–1920*, Oświęcim 2015.
- Płk Józef Beck (1894–1944) żołnierz, dyplomata, polityk*. Praca zbior. pod red. Sławomira M. Nowinowskiego, Łódź-Warszawa 2017.
- Pomarański S., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1931.
- Potkański W., *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.
- Powidzki T., *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokolów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934.
- Quirini E., Librewski S., *Ilustrowana kronika Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1936.
- Radziwiłłowicz D., *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*, Warszawa 1997.
- Radziwiłłowicz D., *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Olsztyn 2009.
- Radziwonowicz T., *Polacy w armii rosyjskiej (1874–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Warszawa) 1988, tom XXX.
- Rarańcza. *Zbiór opracowań w 15-lecie czynu zbrojnego*. Praca zbior., Warszawa 1933.
- Rogaczewski K., *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Rogowski J., *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*, Poznań 1927.
- Rozkwitwały pąki białych róż... Wiersze i pieśni z lat 1908–1918 o Polsce, o wojnie i o żołnierzach*. Wybrał, opracował i wstępem opatrzył A. Romanowski, Warszawa 1990.
- Rydel J., *W służbie cesarza i króla. Generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868–1918*, Kraków 2001.
- Rządkowski J., *Pierwszy Legion Pułaski (od Pakostawia do Zelwy – 19 V 1915–11 IX 1915)*, Warszawa 1925.

- Rzepecki J., *Sprawa Legionu Wschodniego 1914 roku*, Warszawa 1966.
- Samuś P., *Minister Józef Beck. Dom rodzinny i lata młodości*, Łódź 2015.
- Scholze-Srokowski W., *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930.
- Sierociński J., *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk gen. Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929.
- Sioma M., *Sławoj Felician Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005.
- Sitko J., *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928.
- Skarbak E., *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929.
- Skarżyński W., *Armia Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929.
- Smoleński J., *1 Pułk Ułanów Leg. Pol. Beliny im. Józefa Piłsudskiego w dziejach odrodzonej kawalerii polskiej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej”. Kwartalnik historyczny (Londyn) 1964, tom V, Nr 35.
- Smoleński J., Dąbrowski A. J., *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich; Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*. Praca zbior., Londyn 1987.
- Smoliński A., *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r.*, Toruń 1999.
- Smoliński A., *Powrót do kraju oddziałów jazdy sformowanych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie w skład Wojska Polskiego – 1919 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej”, (Londyn) 1999, tom XXV, Nr 158.
- Smoliński A., *Zaopatrzenie Wojska Polskiego w obuwie w latach 1918–1921*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie*. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembe w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Praca zbior. pod red. Z. Karpusa, L. Kuka, N. Kasparka, Toruń-Olsztyn 2001.
- Smoliński A., *Przyczynek do dziejów polskiego obuwnictwa wojskowego w latach 1918–1939*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, (Warszawa-Londyn) 2001, tom 10.
- Smoliński A., *Szwoleżerowie Armii Polskiej we Francji oraz ich zjednoczenie z krajową jazdą dywizyjną w 1919 r.*, „Grajewskie Zeszyty Historyczne Zapis. Materiały i Studia do Dziejów 9 Pułku Strzelców Konnych”, (Grajewo) lipiec-wrzesień 2001, zeszyt 3.
- Smoliński A., *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema”, (Toruń) 2002, R.XXXV, Nr 21.
- Smoliński A., *Formowanie i genealogia wojennego 4 Pułku Strzelców Konnych oraz etaty jazdy dywizyjnej Wojska Polskiego w 1919 roku*, „Rocznik Grudziądzki”, (Grudziądz) 2003, tom XV.
- Smoliński A., *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok*, [w:] *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze*. Materiały z sympozjum. (Relații polono-române în istorie și cultură. Materialele simpozionului). Praca zbior., Suceava 2010.
- Smoliński A., *Mundur i barwy jazdy dywizyjnej oraz strzelców konnych Wojska Polskiego. Lata 1919–1939*, Grajewo 2012.
- Smoliński A., *Udział II Brygady Legionów Polskich w walkach pod Kirlibabą w styczniu 1915 roku*, w: *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich (Aspectele istorice și culturale ale relațiilor polono-române)*. Praca zbior. pod red. K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewskiej-Calistru, Suceava 2016.
- Smoliński A., *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów od momentu sformowania do demobilizacji (9 stycznia – 5 lipca 1918 r.)*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*. Tom II. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Oświęcim 2016.
- Smoliński A., *Walki II Brygady Legionów Polskich pod Kirlibabą w styczniu 1915 r. Historia i pamięć*, w: *Mało znana I wojna światowa. Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim*. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Grajewo 2017.

- Snopko J., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997.
- Snopko J., *Final epopei Legionów Polskich 1916–1918*, Białystok 2008.
- Sokół S., Wawrzyński T., *4 Dywizja Piechoty 1919–1921*, [w:] *4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808–1994. Zarys dziejów*. Praca zbior., Warszawa 1994.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995.
- Terlecki O., *Pułkownik Beck*, Kraków 1985.
- Urbanek M., *Wieniawa. Szwoleżer na pegazie*, Wrocław 2008.
- Waingertner P., *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003.
- Wapiński R., *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978.
- Wielecki H., *Polski mundur wojskowy 1918–1939*, Warszawa 1995.
- Wittlin T., *Szabla i koń*, Londyn 1996.
- Wojciechowski A., *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowickich*, Warszawa 1929.
- Wojciechowski J. S., *1 Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 1995.
- Wojtaszak A., *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012.
- Wołos M., *Generał dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia wojskowa*, Toruń 2000.
- Wójcik Z., *Rola Józefa Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości Polski*, Warszawa 1981.
- Wrzosek K., *O Piłsudskim i piłsudczykach. Piłsudski i piłsudczycy. Marszałek Edward Śmigły-Rydz. Pułkownik Józef Beck*. Przedmowa i opracowanie naukowe Piotr Cichoracki, Łomianki – bez roku wydania.
- Wrzosek M., *Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1968.
- Wrzosek M., *Polskie formacje wojskowe podczas pierwszej wojny światowej*, Białystok 1977.
- Wrzosek M., *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej (1914–1918)*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*. Praca zbior. pod red. P. Staweckiego, Warszawa 1990.
- Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.
- Wrzosek M., *Z dziejów zmagani politycznych i zbrojnych o niepodległość Polski w latach 1908–1918*, Białystok 2013.
- Wyganowska W., *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994.
- Wyrzycki S., *2 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1992.
- Wysocki W. J., *Edward Śmigły-Rydz malarz i poeta*, Warszawa 1997.
- Wysocki W. J., *Marszałek Edward Śmigły-Rydz. Portret Naczelnego Wodza*, Warszawa 2009.
- Wyszczelski L., *Generał Kazimierz Sosnkowski*, Warszawa 2010.
- Zaborowski W., *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928.
- Zarzycki P., *1 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1995.
- Zarzycki P., *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997.
- Zieliński K., *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.
- Żebrowski M. W., *Zarys historii polskiej broni pancerniej 1918–1947*, Londyn 1971.

- Верига В., *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 р. у 2 томах. Том 1*, Львів 1998.
- Мельтюхов М. И., *Советско-польские войны*, Москва 2004.
- Солский В., *1917 год в Западной Области и на Западном Фронте*. Научный редактор С. Н. Хомич, Минск 2004.
- 1918 год на Украине. Составление, научная редакция, прадисловие и комментарии С. В. Волков*, Москва 2001.